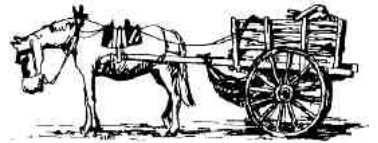

De Rosdoek

Stone slab from 1749 on the southern side of St Mary's tower, installed to indicate when it is 12 noon.

De Rosdoek 128 · December 2008

Heemkundige Studiekring “De Acht Zaligheden”

De boeken die besproken worden in
de boekenplank zijn verkrijgbaar bij

De Boekenlegger

Ook voor uw buitenlandse bestellingen bent u
bij ons van harte welkom

Nieuwstraat 28A 5521 CC Eersel
Tel.: 0497-512551 Fax.: 0497-513179
www.de-boekenlegger.nl info@de-boekenlegger.nl

*Voor al uw thuiszorg en
hulp in de huishouding,
bel Zorgcentrum Merefelt !*

Zorgcentrum Merefelt

*Zorgcentrum Merefelt maakt deel uit van de
Regionale Stichting Zorgcentra de Kempen
Bezoekadres: Parklaan 2, 5504 GB Veldhoven
Mooier Merefelt rekeningnummer Rabobank West*

*www.rszk.nl
Tel.: 040-253 50 40
1345 79 445.*

Afbeelding voorzijde: Stenen zonnwijzer uit 1749

De Rosdoek 128

December 2008

Bredase Baan Bladel – streep in het landschap

Bart Beex 4

Een zonnewijzer van het jaar 1749

Martien van Zoeren 19

Van de boekenplank

Kees Cornelissen 29

De Rosdoek is een uitgave van
Heemkundige Studiekring “De Acht Zaligheden”.
Verschijnt 4 x per jaar. Volgende nummer in maart 2009.
ISSN 1384-086X

Redactie:

Th. van der Aalst, Hapert, 0497 - 381671

H. Backbier, Vessem, 0497 - 591451

K. Cornelissen, Eersel, 0497 - 512208

H. Grielen, Eersel, 0497 - 512897

A. Kockx, Veldhoven, 040 - 2531596

P. Vermeulen, Veldhoven, 040 - 2531817

E-mailadres redactie: p.vermeulen40@chello.nl

Secretaris: P. Hooijmaijers, 0497 - 515144, E-mail: p.hooijmaijers@planet.nl

Website: www.hskdeachtzaligheden.nl

BREDASE BAAN BLADEL - Streep in het landschap

De historie grift haar sporen in het geheugen van het landschap. De Bredase Baan in Bladel is daarvan een fraai voorbeeld. Aangelegd in de 18^e eeuw leidt zij ons anno 2008 met zachte hand richting de tijd van de Republiek, het Prinsbisdom Luik, de Oostenrijkse Nederlanden en de disputen over de grenzen van Bladel, Reusel en Postel. Streekgeschiedenis met een internationaal tintje; internationale politiek die lokaal sporen achterlaat.

Als geschreven bronnen zijn te raadplegen de lokale archieven en vooral die van de Raad en Rentmeester-Generaal der Domeinen, in die tijd een soort van Commissaris der Koningin voor het Republikeinse centrale gezag. Om de sporen in het landschap te aanschouwen, moeten we, letterlijk, de baan op.

*Bredase Baan in
1963*

Scheiden van wegen

Als aanloop en context met grote stappen een stukje vaderlandse geschiedenis. De Unie van Utrecht, in 1579, getekend, vormt de politieke grondslag voor de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en uiteindelijk, meer dan twee eeuwen later, van de eenheidsstaat van Nederland. In militair opzicht wordt de scheiding

tussen de Noordelijk en Zuidelijke Nederlanden met de val van Antwerpen in 1585 bezegeld. Met het einde van de zogeheten Tachtig-jarige Oorlog in 1648 worden de Noordelijke Nederlanden onafhankelijk terwijl de Zuidelijke in Spaans-Oostenrijkse invloedssfeer blijven.

Breda en haar relatie tot Luik en Maastricht

Een belangrijke handelslijn, inclusief post-verkeer en militaire troepenverplaatsingen, loopt op Luik en Maastricht vanuit handels- en doorvoerhaven Breda. Haar gunstige geografische ligging aan de Mark en belangrijke landroutes maken haar uitermate geschikt als overlaadstation. Goederen uit Holland komen via de Mark in de Bredase haven aan en worden van daaruit met grote vrachtkarren over land vervoerd richting Maastricht, Aken, Keulen en Luik; de zware Maas- en Rijntollen vermijdend. Militair kan een vestingstad als Maastricht vanuit Breda rekenen op ondersteuning zodra nodig. Na de Spaanse Successieoorlog, bij de Vrede van Utrecht (1713), wordt bepaald dat de Zuidelijke Nederlanden komen onder het gezag van een Oostenrijkse tak van de Habsburgers. Het Prinsbisdom Luik vormt een daardoor grotendeels ingeklemd semizelfstandig bestuur dat, op het kruis-punt van Maas- en landroutes, voor de handel een interessant achterland betekent en voor (Hollandse) handel de buitengewoon interessante rol van transitostation kan spelen richting Duitsland en Frankrijk. Handelsbelangen overstijgen sedert mensenheugenis onenigheid tussen mensen en volken. Ook omgekeerd geldt dat het prinsbisdom Luik alle belangen heeft met goede betrekkingen en verbindingen richting Nederland. Menig verharde weg bestaat reeds in 1740 wanneer actief het initiatief tot ontwikkeling komt om, met voorbijgaan aan de Oostenrijkse Nederlanden, Luik te verbinden met het noorden. 'Geometre' Jadin verkend in 1740, in dat kader, de relevante wegen en opties tussen Luik en Staats-Brabant in bijzonder richting Breda en Den Bosch. De stad Den Bosch beslist al in 1740 met het tracé tot Best te beginnen. In Breda weet men zich op dat moment gepasseerd.

Fontainebleau en de Bredase Baan

Als, in vervolg op een conflict tussen de Oostenrijkse Nederlanden en de Republiek over de Schelde, bij het Tractaat van Fontainebleau van 5 november 1785 de limieten of grenzen worden vastgesteld, moet geconstateerd worden dat de bestaande route van Luik/Maastricht naar Breda meermaals keizerlijk gebied doorkruist. De route Luik-Breda v.v. loopt dan via heisporen van enclave Lommel, (abdij) Postel, Reusel, Hooge Mierde op òf Tulder, òf Hilvarenbeek, òf, dat geldt voor lichte voertuigen en zonder waren, via Poppel/Alphen en vandaar op Breda. In Breda heeft men dan zowel vanuit handels- als vanuit militair oogpunt motieven te pleiten voor een nieuwe, zo kort mogelijke en de Oostenrijkse Nederlanden mijdende, verbinding vanuit met Breda met (vesting) Maastricht en Luik. Handig ook in de strijd met Den Bosch die dan al enige decennia bezig is met het aanleggen van een verbinding Den Bosch-Luik/Maastricht (Vercauteren). Het samengaan van com-merce en militair handelen is geen hedendaagse uitvinding.

Eind 1787 stelt Benjamin van der Borch, onderhandelaar namens de Republiek en tevens drossaard van de stad en baronie van Breda, een adviserend rapport op in het kader van genoemd Tractaat, waarbij de limieten geregeld worden tussen de Oostenrijkse keizer en de Republiek der Verenigde Nederlanden. Het gaat over de "communicatie" tussen Breda en Maastricht, waarbij die tussen Breda en Lommel tot dan deels over keizerlijk territorium loopt. Hij schetst, voor iets minder dan 3000 gulden te realiseren, het voorkeursalternatief dat deels nieuw zal worden aangelegd en deels zal lopen over bestaande wegen die zonodig worden verbreed en verbeterd. Daarbij beoogt men, in de traditie van dan de Franse wegebouwers en voorheen de Romeinse, zoveel mogelijk de kortste verbinding te realiseren. Dit zonder al te veel aantasten van private eigendomsrechten en zoveel als mogelijk mijden van natuurlijke barrières als open wateren; gelijktijdig beschikkend over voldoende geschikte pleisterplaatsen. Van der Borch verwoordt dit als volgt.

"Den weg van Breda is gebaad en word goed onderhouden over de dorpen Gilze Baronie van Breda en verder in de Meijerije van S Bosch, over Riel Goirle tot door Hilvarenbeek van daar zoude een eind nieuwe baan dienen gemaakt te worden tot Dun ter lengte van 550 roeden (1 roede = 12 voet = 3.767 meter), van Dun tot Neter-sel een dito van 1110 roeden, van Netersel op Bladel vind zij weeder een zeer goede gemaakte weg en van Bladel na Lommel insgelijks een eind wege goede baan tot over een steene brug die over een beek ligt, zodat van daar, na Lommel nog 3300 roe-den wegs zouden dienen gemaakt te wor-den. Dus in het geheel 4960 roeden."

De weg zal "genoegsaam altoos over hooge heide" voeren, bij en door verscheidene dorpen en gehuchten, een uur of meer gaans binnen de limieten, winter en zomer geschikt voor transport van troepen en ammunitie (zelfs van zwaar geschut) en voor de reizende passanten goede herbergen en goede kwartieren voor marcherende troepen.

"Terwijl dezelve niet meer als 1650 roeden op 12 uur gaans langer is als het tegenwoordige heyspoor dat tot 2 maal toe op Kon: Keis: Territoria komt."

Van de geschetste alternatieven is dit de *"korste, min omslagtigste en minsch kostbaare wijze om limieten te regelen als ook het maken van een vaste goede en zekere weg op Maastricht"*. Met Luyksgestel, dan een Luikse enclave, verwacht hij een regeling te kunnen treffen die zowel voor de Republiek als het Prinsbisdom aantrekkelijk is.

Van der Borch en de Rentmeester-Generaal der Domeinen komen begin 1788 overeen

"dat na reguleering der limieten dadelijck de route van Breda op Maastricht diende verleid te worden op de volgende wijze, van Breda over Ginneken, den Ipelaar en Bavel tot aan de brouwerij soude blijven de Oude en gewoonlijcke passage, dog van de brouwerij dan voortaan op Gilze, Riel, Goirle. Hilv:Beeck, Dun, Ne-tersel, Bladel en verder op Lommel, in plaats dat deselve te voren was over de Leuwerick, Alphen, Poppel, Hoge mierde langs Reuzel over de Abdije van Postel, en het Luijksgestels territoir op Lommel, om reeden dat Poppel Oostenrijks territoir is, en Postel zulks volgens de Conventie van Fontainebleau staat te worden. Tot boven-staande route behoorlijck in staat te raaken zullen de oude dijcken, die er van Breda tot een eijnde door HilvarenBeeck zijn wat moeten verbeterd worden, opgeworpen over Dun op Netersel, welke lang zal zijn 1660 rhijnlandsche roeden, van Netersel legde enen vrij goeden ouden dijk of baan door Bladel tot aan de koren molen."

De oude dijk kan met geringe kosten in goede staat gebracht worden; vanaf de molen tot aan Lommel zal een geheel nieuwe dijk gemaakt worden *"die in eene bijkans rechte linie zal lang worden 3300 Rhijnlandsche roeden welke laatste Nieuwen dijk 840 Rhijnlandsche roeden over het Luijks Gestelsche territoir of heyden moet koomen"*. Verder weet hij nog wat praktische zaken te melden, zoals

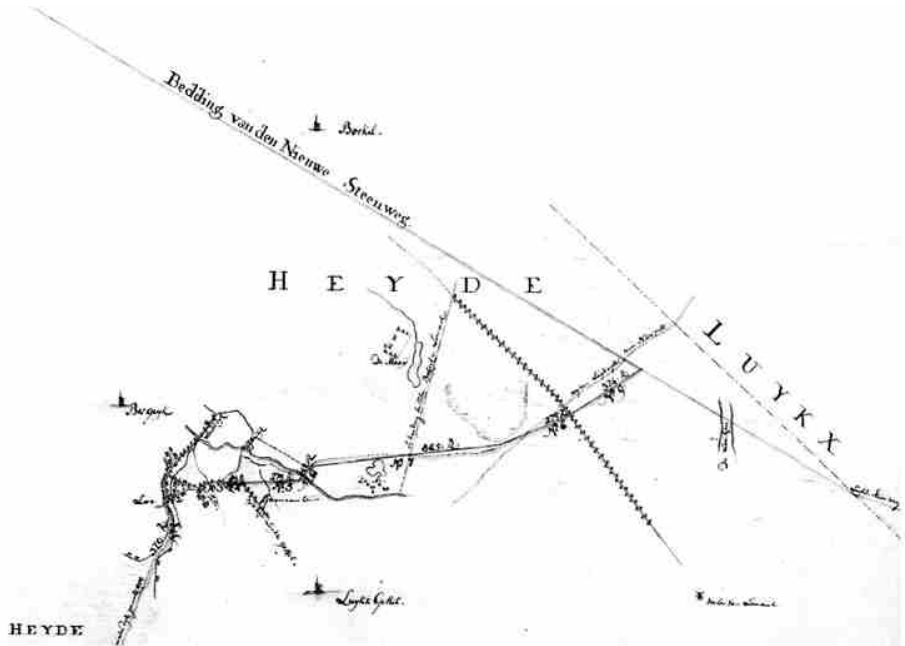
"...dat de nieuwe dijcken behoorden breed te sijn 36 Rhijnlandsche voeten (36x0.3138535=11 meter 30), aan ider zijde met een sloot van 10 voeten breed, en 4 voeten diep en daar uit de noodige aarde te vinden en dan dusdaanig opgeworpen, dat de dijck in 't midden ongeveer 2 ½ voet hooger dan aan de zijde is, waar door altijd een bekwamen weg zal exteeren; Wat betreft de kosten der te maaken nieuwe dijken met weijnige klijne steene schoren of waaterloosingen hier omtrent durf ik voor als nog niets hazardeeren UEdMog: eene juiste calcule voor te draagen, egter koomd het mij voor, zulks ten meesten op eenen Gulden of Eene Gulden vijf Stuijvers per roede sal koomen; Daar het reparereen der oude dijken met den aankoop van seer kleine stukjes land, omtrent Hilvarenbeeck tot noodzakelijcke verbreeding aldaar van geen groote emportantie sal sijn;"

Hij verzoekt, vanuit Den Bosch, het centraal gezag een en ander met spoed af te handelen.

In Den Haag neemt men zo ongeveer per kerende post een besluit. Ingenieur J.L. van der Meer maakt het bestek en de begroting. Onder zijn directie wordt het wegvak in juli 1788 aanbesteed in Den Bosch. Adam Canters uit Terheijden is de aannemer. Nog hetzelfde jaar komt de aanleg tot aan ten westen van Bergeyk gereed. Voor de uitvoering van de aanleg zijn mensen uit de streek niet te interesseren. Oost-Friezen en Oldeburgers worden ingehuurd (Hagen, 1997).

Het besluit over het traject is genomen in de verwachting een regeling te kunnen treffen met het prinsbisdom Luik over het traject Luyksgestel-Lommel. Uiteindelijk wordt daarover geen overeenkomst bereikt, waarna men medio 1788 vanaf het punt waar de baan het riviertje de Run kruist men zich, oostwaarts via Bergeyk en de Weebosch, richt op de in aanleg zijnde postbaan Den Bosch-Maastricht. De lengte van het traject neemt niet noemenswaardig toe; evenmin als de kosten. En de klandizie die Lommel verliest, wordt overgenomen door Bergeijk. Aanvankelijk bestaat er nog enige

onigheid over waar de Bredase Baan op de Luiker Steenweg moet aan-sluiten. De bekende kaartenmaker en wa-terstaatkundige Hendrik Verhees wordt ingeschakeld om de nodige berekeningen te maken. Eind 1789 wordt het vervolgtraject, in vijf vakken, aanbesteed tot aan de aansluiting op de Luiker Steenweg. Maandelijks inspecteert Verhees, vervolgens, de uitvoering (Pel, 2007).

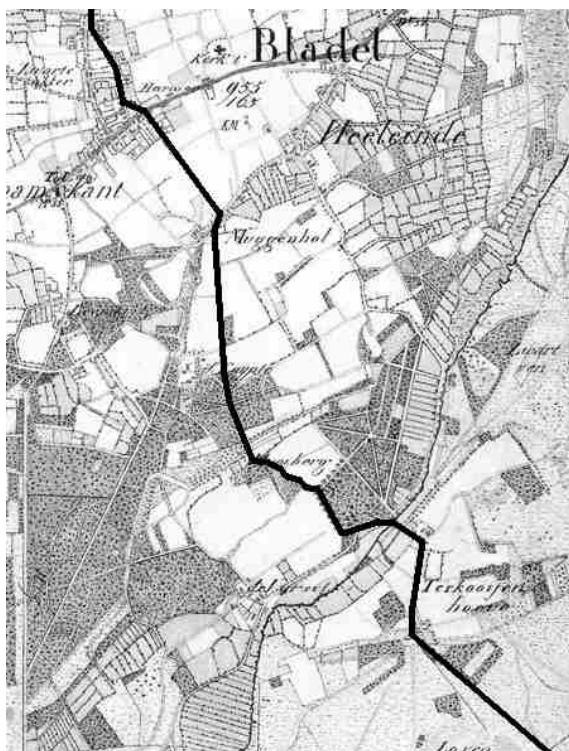

Van Markt Bladel naar Groot Terkooijen

Op Bladels grondgebied is geheel nieuw het baanvak ten noorden van Netersel dat voert over de Mispelindsche heide, tussen de vennen De Flaes en Het Goor, richting het gehucht Dun. Ook nieuw is het baan-vak ten zuiden van Bladel van Groot Terkooijen richting de brug over de Run op Bergeijks grondgebied.

Het gegeven dat tussen het centrum van Bladel en Groot Terkooijen gronden in cultuur gebracht zijn, doen de regenten van Bladel een verzoek richten aan de Raad van State cq. de Rentmeester der Domeinen van Brabant. Of men er mee in kan stemmen dat Bladel

zelf zorgt voor aanleg en onderhoud ter plaatse. In mei 1790 wordt, met een “*octroy rakende de Nieuwe Baen te Bladel*” een overeenkomst gesloten. Afgaande op de eerste kadastrale kaarten van rond 1830 en de historische atlas van rond 1840 moet het hier naar alle waarschijnlijkheid gaan om de rechte verbinding dwars door in cultuur gebrachte akkers en velden tussen het marktveld van Bladel en Muggenhool, d.w.z. de huidige Marktstraat, en van Muggenhool naar hoeve Hooiberg om te vervolgen via bestaande wegen tot aan de Vorrsele watermolen en hoeve Terkooyen om vervolgens via het nieuwe traject te vervolgen.

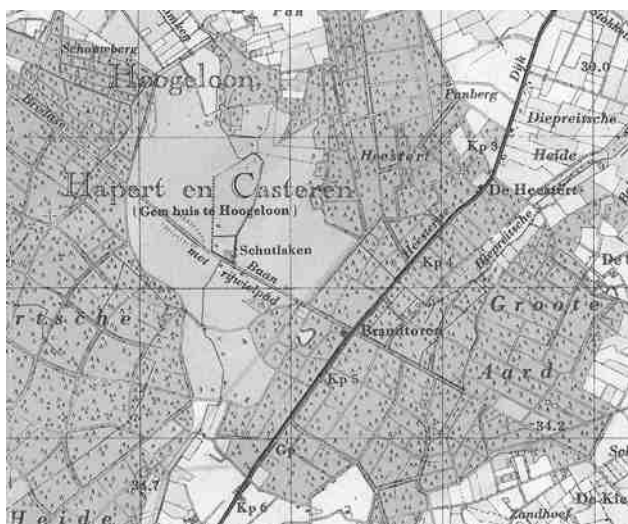

*Route aan zuidzijde
Bladel ca. 1840*

Onderhoudsperikelen en de loop der geschiedenis

Zoals te doen gebruikelijk, wordt bij de aanbesteding ook het onderhoud voor het eerste jaar geregeld. Dat is niet geheel ten onrechte, zo blijkt uit verklaringen uit 1790 van Verhees, vastgelegd

in het archief van de Rentmeester-Generaal, dat er "*nabij het Pannegoor en nabij de Zandhoef er moer of kwaade grond is ingebracht*", zodat men bij slecht weer met geladen karren die plaat-sen niet kan passeren. Ook in het Hilvarenbeekse zouden stukken van de baan met moer gemaakt en opgehoogd zijn; bedoeld zal zijn het traject ter hoogte van De Flaes en het Goor. Voor wat betreft de latere jaren is vermeldens-waard dat de Raadmeester Generaal der Domeinen in mei 1792 de regenten van Hilvarenbeek, Lage Mierde, Netersel, Bladel, Hapert, Eersel, Bergeijk en Lommel op de hoogte brengt van de resolutie dat zij ingevolge het plakkaat van 20 maart 1653 zorg hebben te dragen voor de schouw en het onderhoud van de nieuwe baan van Breda op Maastricht tot aan de nieuwe steenweg.

*Hapertsche heide
topografische
kaart 1951*

In 1863 komt het onderhoud ter sprake in correspondentie van de provincie. Dit in verband met een verzoek van de gemeente Bladel aan Lage Mierde om actie te ondernemen op de onbruikbare toestand waarin de Bredase Baan verkeert. De burgemeester van Lage Mierde geeft aan slechts één-maal in zijn 25-jarige ambtsperiode onderhoud te hebben gepleegd aan de weg en wel op verzoek van Bladel.

Zonder dat overigens als haar taak te zien. Beduchtheid voor precedentwerking is van alle tijden.

Lage Mierde is niet van ziens onderhoud te plegen aan het op haar grondgebied bevindend traject. Men is van oordeel dat de baan is aangelegd om militaire redenen en wel door een hogere overheid i.c. het Rijk die vervolgens ook maar voor het onderhoud zorg moet dragen. De plaatselijke regenten voeren zelfs de verklaring op van een 95-jarige man uit Hilvarenbeek die stelt "*dat hij nog zeer goed wist, dat den weg werd gemaakt, waartoe er een groot getal kruiwagens van elders waren aangevoerd.*" Per week komt er, intussen, gemiddeld niet meer dan één enkele, en ook nog eens vreemde, kar over de weg. Geen enkele Mierdenaar heeft enig belang bij de weg; zij wordt noch door voetgangers, noch door voertuigen uit Lage Mierde ge-bruikt. Men heeft zelfs geen voorpotingsrecht. Op lijsten van rijkswegen komt de weg overigens ook niet voor. Zij wordt niet vernoemd in het keizerlijk decreet van 16 december 1811 aangaande de constructie, reparatie en onderhoud van routes van wegen van eerste, tweede of derde klasse. En niet in het soeverein besluit van 28 september 1814 nopens onderhoud van de-partementale grote wegen; noch in enig ander besluit. Provinciale Waterstaat stelt voor Bredase Baan (weer) te beschouwen als een publieke weg waarvoor in gevolge de Wet van 29 juni 1851 de gemeente onderhoudsplichtig is en of de Minister van Binnenlandse Zaken dat nog maar eens wil onderstrepen.

Binnen een jaar na gereedkomen van de Bredase Baan vangt de Franse Revolutie aan en luidt een periode van oorlog in Europa in met in de hoofdrol Napoleon Bonaparte. Het is generaal Pichegru onder wiens leiding, eind 1794, Franse troepen Nederland bezetten. Bij Verdrag van Den Haag wordt de Bataafse Republiek erkend en ondermeer Maastricht bij Frankrijk gevoegd. Het Prinsbisdom wordt ingelijfd bij Frankrijk. Tot 1806 is er bij ons sprake van een overwegend Nederlands bestuur, daarna nemen de Fransen de touwtjes zelf in handen, eerst onder koning Lodewijk Napoleon en vanaf 1810 door inlijving bij het Franse keizerrijk. Na de nederlaag bij Leipzig in oktober 1813 trekken de Franse troepen zich terug uit

Nederland. Dan is er al een stevige basis gelegd voor de eenheidsstaat Nederland en met Napoleon is de wijze van oorlogvoeren gewijzigd van een passief verdedigen van een versterking of stad door vreemde geronselde troepen in een actief en massaal, door een dienstplichtleger gevoed met nationalistische ideeën, veroveren van een streek in een veldslag. Reden voor de Republiek vestingsteden op te geven en zich terug te trekken achter, bij voorkeur te inunderen, Hollandse linies. Voeg daarbij de latere af-scheiding van België met alle repercussies van dien voor de handel, de regeling omtrent de provincie Limburg, het accent op de ontwikkeling van vaarwegen en het lot van de Bredase Baan, zowel militair als commercieel, is bezegeld.

Mispeleindsche heide

Cartierheide

Veilig stellen, beleven en ontsluiten

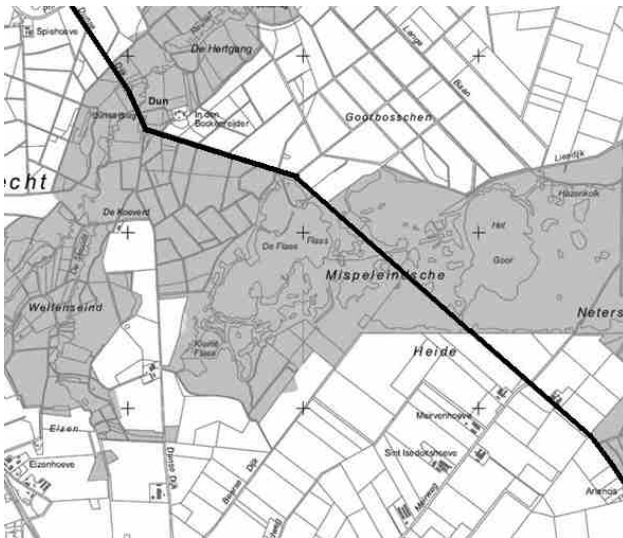
Hemelsbreed voert de Bredase Baan zo'n 12 kilometer over nu Bladels grondgebied. Wat is daar anno 2008 nog van te herkennen en te beleven in het landschap?

Laten we het tracé volgen, komend uit Bergeijk. Startend bij de Zandhoef komt de baan, nu met aanliggend fietspad en beplant met bomenrij over Eersels grondgebied na kruisen van de Postelseweg, op Bladels grondgebied. Daar is zij vrij oorspronkelijk waarneembaar op de scheiding tussen Cartierheide en Hapertsche heide. Daarbij passeert zij ondermeer de laagte van het Pannengoor waarin het Dalems Stroompje haar bedding heeft. Vervolgens is zij deels dichtgegroeid in de bossen van de gemeente en de Boswachterij Hapert. Na passeren van de E3/A67 geeft het zuidwestelijk hekwerk van recreatieverblijf Het Vennenbos het tracé weer om vervolgens geasfalteerd haar weg te vervolgen tot aan Groot Terkooijen. De inmiddels deels verploegde Akkerstraat geeft het traject tot aan de Vorsselse molen van waaraf de weg via licht gewijzigd verloop voert naar het Muggenhool (de nog aanwezige oude poterbewaarplaats) om van daaruit de N284 te kruisen naar de Marktstraat. Vervolgens de Markt overlangs gaand, kom je via de Van Dissellaan, Helleneind en Neterselse weg, De Muilen in de Ruttestraat. Dit gebied is in de 20ste eeuw ontgonnen waardoor van het doorkruisen van dit vennengebied nog weinig war te nemen is. Behalve vanaf het punt waar je aanbelandt na het doorsteken van een weiland moet geraakt en het profiel van de baan zich in de slootrand nog bijzonder fraai afsteekt als een verhoging in het landschap. Van hier voert de weg door een natuurgebied op Mierds en Hilvarenbeeks grondgebied tussen De Flaes en Het Goor naar wat nu gewijzigd is in Dunsedijk om haar pad te volgen naar Esbeek en Hilvarenbeek. De aanleg van nieuwe baanvakken van de Bredase Baan geschiedt vooral op dan nog niet in cultuur gebrachte gronden. Dit omdat men zoveel mogelijk een rechte lijn wil volgen en ook vanwege bestaande eigendomsverhoudingen. De baan is het best herkenbaar en geconserveerd daar waar de ontwikkelingsdruk beperkt is gebleven en in het bijzonder daar waar de ondergrond nog steeds niet

(her)verkaveld en niet in cultuur is gebracht. Dan hebben we het, op Bladels grondgebied, vooral over de natuurgebieden Mispelindsche en Hapertsche heide. Daar vormt zij nog een immer goed waarneembare circa 11,3 meter brede aarden baan; al naar gelang de ondergrond waar te nemen als verdiepte, ingesloten door brede sloten, of verhoogde 'streek in het landschap'.

Mispelindsche heide rond 1840

Projectie op kaart 2008

*Cartierheide
luchtfoto 1936*

Waar liggen mogelijkheden de landschappelijke erfenis van deze historische route onder de aandacht te brengen van een breder publiek? De Mispelind-sche heide is een natuurreservaat waar geldt "Verboden toegang. Wetboek van Strafrecht art. 461". En niet alleen voor de verdwaalde motorcrosser die midden in het reservaat de route via de van Lage Mierde naar De Beerzen voerende dijk wil kruisen; maar ook voor hem of haar die genoeg zoekt in het speuren naar historische sporen in het landschap.

Resteert het traject ten zuiden van de A67. Het zou aan te bevelen zijn als betrokken partijen, in het bijzonder Staatsbosbeheer, zouden bezien welke mogelijkheden er zijn natuur en cultuurhistorie te verbinden door het landschappelijk versterken van het historische gegeven van de Bredase Baan. Juist hier is immers de Bredase Baan in de meest oorspronkelijke staat beleefbaar, met eenvoudige ingrepen te versterken en te ontsluiten. Niet alleen voor de in de geschiedenis geïnteresseerde bewoner van de streek maar ook voor de toeristisch-recreatieve gast. Daarom is een pleidooi op zijn plaats

voor een cultuurhistorisch vriendelijk beheer en een informatie biedende ontsluiting. Extra waarde krijgt dit indien ook andere, hier niet besproken, landschapsvormende functies en tijdslagen in het gebied aanwezig die het verleden zichtbaar maken daarbij aandacht krijgen. Bij elkaar verwijzen deze naar een continue geschiedenis van duizenden jaren menselijk gebruik als landbouw, defensie, bewoning, delfstoffenwinning, bosbouw en dergelijke. Een landschap waarin het verleden zichtbaar is, wordt extra gewaardeerd. Verheugend is het dat Staatsbosbeheer en de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) eind april landelijk een samenwerkingsovereenkomst hebben gesloten om cultuurhistorisch erfgoed in natuurgebieden duurzaam veilig te stellen én voor het publiek te ontsluiten en beleefbaar te maken. Integratie van natuur, landschap en cultuurhistorie in optima forma. Om met Jac. P. Thijsse te spreken: "Eigenlijk is heel Nederland een merkwaardig complex van natuur en cultuur te noemen en wanneer we beseffen, hoeveel vreugde er aan dit 'rijke bezit' valt te beleven, komt dan niet vanzelf de behoefte de handen ineen te slaan om iedere onnoodige schennis ervan te voorkomen en het ook voor de toekomst te behouden."

Bart Beex

Bronnen.

Door de auteur van voorgaand artikel zijn veel archieven, naslagwerken, atlassen, tijdschriften, kaarten, e.d. geraadpleegd.

Door plaatsgebrek kunnen wij dit overzicht niet publiceren. Indien u geïnteresseerd bent, kunt u een overzicht opvragen bij de redactie.

EEN ZONNEWIJZER VAN HET JAAR 1749

Tijdens een kort verblijf in Zweden zag ik op de zuidelijke torengevel van de oudste kerk van Helsingborg, de Mariakerk, een ingemetselde grote tegel. Deze bevond zich ongeveer 2,5 m. boven de begane grond en was bewerkt als wijzerplaat voor een zonnewijzer. Er was op de tegel een meridiaanlijn uitgeslepen, die het tijdstip van 12 uur plaatselijke zonnetijd aangaf op het moment dat de slagschaduw van de naastgelegen steunbeer deze lijn raakte.

Na het nemen van enkele foto's en het aanschaffen van een beschrijving van de kerk¹, heb ik later thuis een poging ondernomen om meer over dergelijke zonnewijzers te weten te komen. Ik werd op mijn wenken bediend na het intikken van zonnewijzer op de zoeksite van Google. Met name www.fransmaes.nl/zonnewijzer leverde overvloedig informatie, foto's, overzichten en links naar andere sites. Eveneens werd op deze site vermeld, dat er sinds 1978 een Nederlandse Zonnewijzerkring bestaat, die

via een tijdschrift en excursies de aandacht voor deze instrumenten levend wil houden.

Omdat er bij mij nog vragen waren, heb ik contact opgenomen met Frans Maes, die mij de antwoorden heeft gegeven.

De weergave van de verkregen informatie is ingedeeld in drie perioden gebaseerd op het algemeen gebruik van de zonnewijzer als tijdmetre. De nadruk ligt op de tweede periode omdat de zonnewijzer

¹ *Torkel Eriksson, The church of St. Mary in Helsingborg. Helsingborg 2000.*

van Helsingborg hieronder valt. Constructies als datumwijzer en astronomisch meetinstrument worden niet behandeld en voor een beschrijving van alle bestaande categorieën kan de reeds genoemde site geraadpleegd worden.

Periode tot ca. 1300.

De zonnwijzer als enig tijdmeetinstrument.

De eerste zonnwijzers voor algemeen gebruik zullen in de grijze oudheid zijn ontstaan, toen de mens tot het besef kwam, dat de schaduw van een zonbeschenen voorwerp benut kon worden om een dagindeling tot stand te brengen. In de loop der tijden ontstonden er meerdere modellen en werden de toepassingsmogelijkheden uitgebreid. Om enkele oude voorbeelden te noemen:

1. De aanduiding van de zonnwende in Stonehenge ong. 1250 v.C.,
2. De zonneklok in Azië van ong. 1100 v.C.,
3. Het draagbare reiszonnwijzertje van de Romeinen van ong. 100 v.C. (archeologische vondst in Herculaneum)

Omdat de zonnwijzer het manco heeft alleen bruikbaar te zijn als de zon schijnt, werd dan ook alleen de dag ingedeeld, waarbij het twaalfvallig stelsel van de Babyloniërs meestal werd gebruikt om de uren aan te geven en wel 12 uur voor een etmaal. Het nadeel van deze manier van indelen was, dat bij het lengen en korten van de dagen de daguren ook langer en korter werden, zodat het tijdstip van 12 uur midden op de dag eigenlijk het meest juist kon worden aangegeven op de zonnwijzer en als overgangspunt werd beschouwd naar de volgende dag.

De Griekse schrijver Herodotus vermeldde deze indeling reeds meer dan 4 eeuwen v.C.². en zolang de zonnwijzer de enige tijdmetende voor algemeen gebruik was, werd deze indeling gehandhaafd. In feite zou men dus voor iedere dag een andere wijzerplaat moeten hebben. Men loste dit probleem op door de wijzerplaat van een vereenvoudigde kalender te voorzien, waaraan de urenindeling gekoppeld werd.

² *Hein L. van Dolen, Herodotus. Het verslag van mijn onderzoek. Nijmegen 1995, pagina 301.*

Voor het publiek zal het allemaal niet zo belangrijk zijn geweest en als we naar de tijd van nu kijken, dan kunnen we een vergelijkbare tendens waarnemen. Er zullen weinig mensen zijn, die zich eerst op de hoogte stellen van het tijdstip van zonsondergang voordat ze met de auto van huis gaan, omdat het tijdstip van het ontsteken van de verlichting in de wegenverkeerswet aan de zonsondergang verbonden is.

Voor de kerkelijke dagindeling was het juiste tijdstip van meer belang omdat het bijeenroepen van de kerkgangers aan striktere regels was gebonden. Hiertoe werd het geluid van de luiklok als signaal benut. Luiklokken waren al voor het begin van onze jaartelling bekend. De klokkenluider was de man, die op de hoogte moest zijn van het juiste moment om aan de touwen te trekken en aan de bepaling van dit juiste moment schortte het in de meeste gevallen. In de tijd van de farao's hadden geleerden al de oplossing van de waterklok bedacht om voor de tijdmeting niet meer alleen van de zonnewijzer afhankelijk te zijn. Ook Archimedes had een waterklok met geluidssignaal uitgevonden³ en later hadden monniken de brandtijd van een kaars als tijdmetre gebruikt. Al deze vaak kostbare en ingewikkelde instrumenten kwamen niet verder dan een hebbedingetje voor de groten der aarde. De klokkenluider moest improviseren met de zonnewijzer. De zandloper kwam tegen het eind van de 8^e eeuw in gebruik en voorzag in de behoefte om een tijdmetre te hebben, die niet afhankelijk was van een schijnende zon en is bijna 1000 jaar een welkome doch arbeidsintensieve aanvulling op de zonnewijzer geweest.

In de 13e eeuw kwam de ontwikkeling van het uurwerk langzamerhand op gang. Eerst op kleine schaal voor huiskamergebruik, gemaakt van ijzer en aangedreven door een gewicht. Deze uurwerken waren voorzien van één wijzer, die de uren aangaf. Behalve door de becijfering waren de uren ook aangegeven met een bobbeltje, zodat men in het donker op de tast de tijd kon aflezen.

³ André Wegener Sleeswijk, *Vitruvius' Odometer. Scientific American jrg.1981, pagina 168*

Deze voorziening werd overbodig, toen de uren werden aangekondigd door een mechanisch gekoppeld belsignaal en voor de klokkenluider zal de uitvinding van de wekker een uitkomst zijn geweest. Met het uurwerk had men een tijdmetr, die geluid kon produceren, dit in tegenstelling tot de zonnwijzer en de zandloper.

Periode van ca. 1300 tot ca. 1700.

De zonnwijzer als correctie-instrument van het uurwerk.

Beide tijdmeters op één gevel. De plaats is de Torenpleinkerk te Vleuten. De toren is gebouwd omstreeks 1300 en de wijzerplaten stammen van een restauratie in 1935 zoals staat aangegeven⁴. De schaduw van de zonnwijzer is door de lichte bewolking niet te zien.

Het duurde niet lang of de uurwerkmakers hadden met de techniek van de eerste kameruurwerken, de zogenaamde raderuurwerken, een veel krachtiger model ontwikkeld. Dit in torens of andere grote gebouwen geplaatste uurwerk was in staat om een luiklok ieder uur te laten slaan. Door de gebrekkige werking van de raderuurwerken was het noodzakelijk deze met behulp van de zonnwijzer iedere

⁴ Informatiefolder, in de kerk te verkrijgen

keer weer gelijk te zetten. Voor de kameruurwerken werd het draagbare zonnewijzertje gebruikt en op de torens bevond zich doorgaans de oude zonnewijzer nog. Met de combinatie uurwerk en zonnewijzer begon men de tijd aardig in de vingers te krijgen. De volgende grote verandering van het uurwerk was het vervangen van het gewicht door een metalen veer als aandrijvende kracht. Rond 1500 begon dit met de kameruurwerken, die hierdoor verplaatsbaar werden en kort daarna begon men de kleinere draagbare horloges te vervaardigen. Het ombouwen van de uurwerken in de grote gebouwen volgde op termijn.

De uitvinding van Christiaan Huygens in het jaar 1656 van het aanzienlijk nauwkeuriger lopende slingeruurwerk maakte uiteindelijk het corrigeren met de zonnewijzer overbodig.

Het duurde echter nog tientallen jaren voordat de productie van de slingeruurwerken grootschalig tot stand kwam en ook de uurwerken in de torens werden aangepast.

Stadsproblemen in de tweede helft van de 18^e eeuw⁵.

In deze overgangstijd ging op het platteland en in de dorpen alles als vanouds. In de steden echter begon het probleem van het ontbreken van een juiste tijdsbepaling steeds grootsere vormen aan te nemen. Door de aanwezigheid van meerdere kerken, die zich ieder op hun eigen tijden met hun luiklokken presenteerden, ontstond een verwarde situatie. Om een voorbeeld te noemen uit Lombardije, daar werd in 1771 door Graaf Carlo Firmian, die de scepter zwaaide namens keizerin Maria Theresa van het Heilige Roomse Rijk, een poging gedaan orde op zaken te stellen. De vraagstukken, waarvoor hij onder andere een oplossing diende te vinden, hadden betrekking op de tijdstippen van de middag, de zonsopgang en zonsondergang, de lengte van het uur en het aan te houden tijdsysteem. Er was geconstateerd, dat er een afwijking in de zonnedag zat, die kon oplopen tot ca. 20 minuten. Daarom wilden de deskundigen een gemiddelde zonnedag aanhouden van 24 uur gedurende het hele jaar

⁵ J.L. Heilbron, *The Sun in the Church, Cathedrals as Solar Observatories*. Harvard 2001, pagina's 266 t/m 268.

en hadden zij hiervoor een aanpassingstabel berekend. Veel klokkenluiders trokken zich hier niets van aan. Omdat de kerkelijke getijden van de metten en de vespers respectievelijk samenhangen met zonsopgang en zonsondergang leverden ook deze tijdstippen bij iedere kerk verschillend luigedrag. Aangaande de kwaliteiten van het tijdsysteem en de lengte van een uur, schreef de Italiaanse geleerde Guiseppe Toaldo reeds in die tijd over het barbarisme van de Italiaanse uren.

Voegen we hierbij het extra luiden bij feestdagen, bruiloften en begrafenissen, dan is het duidelijk, dat het gebeier niet van de lucht was. Door deze omstandigheden dreigde een belangrijke taak van de luiklokken geheel ondergesneeuwd te raken, namelijk de noodklok bij dreigend gevaar. Bij brand, overstromingen en naderende vijandelijke legers diende de noodklok om de juiste mensen bijeen te roepen om het gevaar te keren. De overheid was hierdoor genooddaakt in te grijpen en voor een sluitend alarmsysteem te zorgen.

Een onderdeel van deze oplossingen was het afvuren van een kanon op een door de overheid aangegeven tijd van 12uur op de middag en de andere tijden hiervan, volgens voorschrift, af te leiden. Uit al deze perikelen kunnen we nu opmaken, dat het lang heeft geduurd voordat het slingeruurwerk van Huygens van een eeuw eerder overal ingang had gevonden.

Helsingborg⁶

Volgens de beschrijving van de Mariakerk in Helsingborg was deze omstreeks 1400 herbouwd op de plaats van een zandstenen voorganger. Ongeveer een eeuw later werd de toren eraan vast gebouwd met vier luiklokken onder het pannengedekte zadeldak. Onder de pannen waren openingen uitgespaard ten behoeve van het geluid.

Omstreeks 1600 kwam het eerste uurwerk, dat aan de westmuur van de zuidelijke zijbeuk in de kerk werd bevestigd. Op deze manier

⁶ *Torkel Eriksson, The church of St. Mary in Helsingborg. Helsingborg 2000.*

werden de nadelige weersinvloeden op het uurwerk buiten gesloten. In 1794 werd voor het eerst een wijzerplaat van een klok op de noordgevel aan de buitenzijde van de toren geplaatst, waarbij het nieuwe uurwerk dat de wijzers bediende eveneens gekoppeld werd aan de ene wijzer van de wijzerplaat in de kerk van 1600. Dit uurwerk bevindt zich nog op de 3^e verdieping in de toren. De wijzerplaat van 1600 is nog op de originele plaats aanwezig maar wordt nu aangedreven door een elektrische gangmaker en de wijzerplaat buiten is niet meer te zien..

Stone slab from 1794 on the southern side of St Mary's tower, installed to indicate when it is 12 noon.

Close-up van de zonnewijzer genomen uit de kerkbeschrijving van het jaar 2000. Op dit moment is de meridiaanlijn nauwelijks meer te onderscheiden vanwege de verwering van de Tegel, maar de lijn loopt pal links van het verticaal geschreven woord 'Meridian'.

In 1618 werd er een nieuwe kansel geïnstalleerd. Hierop bevonden zich vier zandlopers, die ieder een werktijd hadden van één uur. Halverwege de 17e eeuw begon het metselwerk van de toren los te scheuren van de kerkmuur.

Herstelwerkzaamheden waren noodzakelijk en met grote ijzeren krammen werd de verbinding gerepareerd. Eveneens werden de hoeken van de toren voorzien van steunberen om verder verval te voorkomen. Tijdens dit werk zal het idee ontstaan zijn om de hoek van één van de nieuwe steunberen als wijzer, ook wel stijl genoemd, te gebruiken voor een zonnewijzer. Dit werd gerealiseerd in 1749 door Carl Hårleman (kasteelarchitect), Pehr Elvius (wiskundige) en de toenmalige burgemeester Petter Phil, zoals de inscriptie op de tegel ons laat weten. Verder treffen we op de tegel de reeds genoemde meridiaanlijn aan, welke naam ten overvloede uitgebeiteld in letters erbij staat vermeld. Een dergelijke zonnewijzer wordt ook wel meridiaanwijzer genoemd en geeft alleen het middaguur lokale zonnetijd aan. Voor correctie doeleinden is dit ruim voldoende. Toch kunnen we aan de onderzijde van de lijn nog vaag minutenstreepjes onderscheiden en wel 15 voor en 15 over twaalf uur. Of deze extra aanduiding nodig was om het uurwerk in de kerk op tijd te bereiken of dat het iets te maken had met de aanvangstijd van de markt die om 12 uur begon, is niet meer te achterhalen. Verder wordt op de tegel de poolshoogte (dit is de breedtegraad) van 56 graden en 2 minuten aangegeven en de magnetische declinatie van 14 graden. Met magnetische declinatie wordt de afwijking van het noorden van de kompasnaald met het ware noorden bedoeld. Omdat op dezelfde meridiaan deze afwijking groter wordt naarmate men noordelijker komt, worden de magnetische declinatie en de poolshoogte vaak tezamen opgegeven. Het magnetisch noorden verandert constant en de correctie hiervan is voor iedere plaats op aarde verschillend. Op de topografische kaart van Nederland staat in de meeste gevallen de afwijking voor ons gebied vermeld.

Deze volgende foto (blz.27) werd door de auteur in juni 2008 genomen toen het precies 13 uur zomertijd was, dus 12 uur

wintertijd. U ziet op de volgende foto dat de meridiaan nog niet bereikt werd door de schaduw, dit gebeurde 9 minuten later.

Zonnewijzer met de slagschaduw om exact 12 uur

Dit verschil komt door de tijdzone waarin Zweden evenals Nederland valt. Deze zone wordt de middeleuropese tijd genoemd en klopt alleen precies op de meridiaan van 15 graden oosterlengte.

Helsingborg ligt echter op 12 graden en 45 minuten oosterlengte.

Het verschil van 2 graden en 15 minuten correspondeert met 9 minuten tijdsverschil. (Geheugensteuntje: De aarde draait in 24 uur éénmaal om haar as, dit zijn 360 graden. Het afleggen van één graad duurt dan 4 minuten.)

De middeleuropese tijd werd tijdens de 2e wereldoorlog door de Duitsers bij ons ingevoerd en is later niet meer afgeschaft. Daarvoor gold bij ons de Amsterdamse tijd.

Periode na ca. 1700.

De doorstart van de zonnewijzer, maar niet meer als tijdmetr.

In de drie eeuwen die achter ons liggen zijn op bescheiden schaal zonnewijzers als versieringsornament aangebracht.

Het is frappant, dat in onze omgeving geen oude zonnewijzer te vinden zijn. De dichtstbijzijnde bevinden zich te Gemert aan het kasteel van de Duitse Orde en in België, waar met name in Genk een hele collectie aanwezig is.

Op dit moment zijn er in de grotere tuincentra prachtige zonnewijzers te koop in alle mogelijke vormen, zelfs digitaal. Veel mensen schaffen er één aan, indien hun tuin daarvoor geschikt is.

Er zijn zelfbouwpakketten in de handel met uitvoerige handleidingen. Speciale ontwerpen van kunstenaars versieren pleinen en parken. Het blijkt, dat dit instrument ons nog altijd intrigeert. Ook het ontstaan van dit artikel is daaraan te danken.

Martien van Zoeren.

Bronnen.

Grote Winkler Prins Encyclopedie 1983.

Leergang Antiek NTI. ca. 1975.

www.fransmaes.nl/zonnewijzer

Van de Boekenplank

- Nico Arts en Gerard Rooijackers: *Florarium Temporum*, een middeleeuwse wereldkroniek uit Eindhoven. 94 pag. met ill. Uitgeverij Veenhuis 2008, prijs € 25,- ISBN 978-90-8730-7004. In verband met de ontdekking in 2007 van een *Florarium Temporum* in het Staatsarchiv van Düsseldorf en daarna nog van een zgn. definitief manuscript hiervan in de Staatsbibliothek van München hebben de twee genoemde schrijvers, met behulp van vele anderen, een tentoonstelling in de stadsbibliotheek van Eindhoven ingericht die slechts van 15 tot 23 november gehouden kon worden.

Nog belangrijker dan deze tentoonstelling is dan ook het “begeleidende” boek dat bij die gelegenheid verschenen is. Immers het geeft een zicht op een in de 15e eeuw overbekend scriptotium in de abdij Mariënhage waar monnik Nicolaas Clopper jr. q.a. zijn waardevol *Florarium Temporum* samengesteld heeft. Het in de titel genoemde boek bevat historische gegevens omtrent het klooster Mariënhage en het archeologisch en historisch onderzoek hiervan.

Eén hoofdstuk wordt besteed aan de boekproductie in dit klooster en één aan het soort boekbeslag dat zeer belangrijk is voor speurwerk naar andere manuscripten die daar hun oorsprong hebben.

Al lezend krijgt men een duidelijk beeld van wat er aan archeologica in de omgeving van de oude stadskern bekend geworden is.

Het *Florarium Temporum* zelf krijgt uiteraard de volle aandacht; door middel van de illustraties krijgt men inzicht in de waarde van dit “Eindhovens” boekwerk waarin ook de gedachtenwereld van de middeleeuwer van vóór de ontdekkingen van Copernicus en Columbus duidelijker wordt.

Wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van deze oude stad in de Kempen, mag dit boek niet ongelezen laten.

Kees Cornelissen

- Thieu Vlemmix. Verloren dorp; Het Zeelst van vroeger. Uitg. Kabeljauws, 106 pag. ISBN: 978-90-77747-21-6, prijs € 16,95. In het boek staan een 12-tal verhalen uit Zeelst uit het midden van de vorige eeuw. Thieu beschrijft een aantal markante personen uit genoemde tijd op een aansprekende manier. Als rasechte Zeelstenaar kent hij alle gebeurtenissen en rituelen van zijn geboortedorp en weet die boeiend onder de aandacht te brengen. Het boek is een vervolg op de ‘Zilster Kroniek’, eveneens geschreven door Vlemmix voor de Stichting Zeelst Schrijft Geschiedenis. Het boek is een ‘must’ voor de Zeelstenaren en te koop in Veldhoven bij de AKO, Bruna, Dillen Compagnen en genoemde Stichting.

Piet Vermeulen

Het menselijk bedrijf

Johannes en Caspaares Luiken publiceerden in 1694 een boek met bovenstaande titel. Het gaat over “100 Verbeeldingen van Ambachten, Konften, Hanteeringen en Bedrijven met Versen.

Afbeelding 61 geeft hun gedachten weer over de “Boekdrukker”.

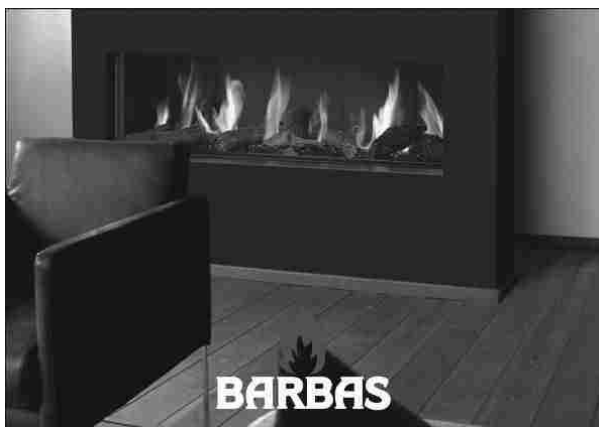
WWW.DIXMODE.NL

Markt 24
5521 AL Eersel
T: 0497 - 516000
F: 0497 - 513905

Maandag gesloten

**MODE EN
LINGERIE
VOOR DAMES
MET HEUSE
BORSTEN,
BILLEN
EN HEUPEN**

CHINEES-INDISCH-RESTAURANT

美華酒家

"MEI WAH"

5503 BK VELDHOVEN
Burg. v. Hoofflaan 83-89
Tel. 040-2534732
Fax. 040-2547073

5615 AB EINDHOVEN
Leenderweg 86
Tel. 040-2117557

Dagelijks geopend van: 11.00-22.30 uur

Exclusieve accommodatie voor Uw:

partijen - familiediners - lunch of diner met
zakelijke relatie - personeelsavonden - etc.

de Muzenval

S.c.c. "de Muzenval" beschikt over diverse zalen die geschikt zijn voor vergaderingen, cursussen, bijeenkomsten, voorlichtingsavonden, workshops etc.

Ook heeft scc "de Muzenval" een theaterzaal met 350 zitplaatsen waarin alle faciliteiten aanwezig zijn voor uw bedrijfsvergaderingen of seminars.

Bovendien kunt u in de gezellig ingerichte foyer na afloop nog een drankje of hapje gebruiken.

sociaal cultureel centrum "de Muzenval"

Dijk 7 - 5521 AW - Eersel - Tel. 0497-515997 - info@muzenval.nl